

МРПТИ 06.71.07

JEL: L1, L11

**KAZAKHSTANI MILK INDUSTRY:
CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES**

A. Tekenov,

Phd student, JSC "Narxoz University",
Almaty, Kazakhstan

ANNOTATION

The purpose – of the research is to evaluate the current state of the dairy industry in Kazakhstan and to identify its development prospects.

Methodology: During the preparation of the article statistical, comparative, systematic, analytical and historical methods were used.

The essence – of the work is to develop recommendations through statistical analysis and justification of economic factors affecting the work of dairy companies of the republic, as well as comparative assessment of milk processing enterprises in Kazakhstan compared with EurAzEs partners, including Russia and Belarus.

The main results are: Determination of the features of dairy products in the country and the factors affecting its development; Studying the role and place of the main producers of dairy products in Kazakhstan; Identifying the problems and presenting the prospects for its development by conducting a statistical analysis of the current state of the country's dairy industry.

Original value – the theory and practice of consumer demand for dairy products in the market of Kazakhstan are determined by marketing research.

Conclusions – the results of the research are theoretically considered the role and objectives of marketing planning in the creation of the company's marketing strategy and its economic effectiveness.

Key words – dairy industry, processing enterprises, private farming, agro-industrial complex, agriculture, live-stock.

УДК 06.71.07

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ СҮТ ӨНЕРКӘСІБІ:
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ**

Текенов А.У.,

докторант PhD «Университет Нархоз» АҚ,
Алматы, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Зерттеудің мақсатына Қазақстандағы сүт өнеркәсібінің қазіргі жағдайын бағалау және оның даму перспективаларын айқындау жатады.

Әдістеме: мақаланы дайындау барысында статистикалық, салыстырмалы, жүйелі, аналитикалық және тарихи зерттеу әдістері пайдаланылды.

Жұмыстың маңызы республиканың сүт өндіруші кәсіпорындарының жұмысына әсер ететін экономикалық факторларды статистикалық талдау және негіздеу арқылы, сондай-ақ ЕурАзЭҚ серіктестіктерімен, соның ішінде Ресей мен Беларусь салыстырғанда Қазақстандағы сүт өндіріс кәсіпорындарының қызметін салыстырмалы бағалау жүргізу арқылы ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Негізгі нәтижелер: елдегі сүт өнімдері өндірістерінің ерекшеліктері мен оны дамытуға әсер ететін факторларды анықтау; Қазақстандағы сүт өнімдерінің негізгі өндірушілерінің орны мен рөлін зерттеу; елдің сүт өнеркәсібінің қазіргі жағдайын статистикалық талдау жүргізу арқылы ондағы орын алған проблемаларды анықтау және оны дамыту перспективаларын ұсыну.

Түйінді сөздер: сүт өнеркәсібі, өңдеуші кәсіпорындар, жеке қосалқы шаруашылық, агроөнеркәсіп кешені, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы.

Мемлекет басшысы Қазақстан халқына арнаған жолдауында 2050 жылға дейінгі міндеттерді саралап берді. Қазір әлемде ауыл шаруашылық өнімдеріне деген сұраныс арта түсуде. Жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатерді қаперге ала отырып, Елбасы осыдан туындайтын міндеттерді атап көрсетті, солардың бірі агроөнеркәсіптік кешеніндегі мал шаруашылығы өнімдері нарығын жетілдіру жолдары. Қазақстан аграрлық шикізат өнімдерін өндіретін әлемдегі негізгі 25 елдің қатарына және ауыл шаруашылық алқаптарының ауданы бойынша алғашқы ондыққа кіреді [1].

Қазіргі кезде Батыста орналасқан негізгі сауда серіктесіміз - Ресейге қарсы дағдарыстың және санкциялардың өсуіне байланысты агроөнеркәсіптік сектордың, соның ішінде сүт өнеркәсібінің сапалық өсуін қамтамасыз ететін жаңа тәсілдер қарастырылуда. Сүт және сүт өнімдерін өндіру өнеркәсібі Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешенінің маңызды жүйелерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, сүт өнеркәсібі тұтас сүт, сүт өнімдері, май және құс, табиғи сыр, өңделген, маринадталған ірімшік, ірімшік, тұтас сүт ұнтағы және т.б. сияқты сүт өнімдерін сатып алу және кешенді өндеумен айналысатын кәсіпорындардың жиынтығы болып саналады.

Сүт және ірімшік нарығы Қазақстандағы ең танымал азық-түлік нарығының бірі болып табылады, өйткені сараптамалық бағалау бойынша қазіргі уақытта осы өнімдердің нарықтағы сыйымдылығы жылына 40 мың тоннадан асады. Соңғы кездері Қазақстан нарығында үш ірі импорттаушылар санатына Ресей, Украина, Белоруссия жатады.

Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Кедендік бақылау комитетінің деректеріне шолу жасау нәтижелері сүт өнімдерінің мынадай топтары бойынша импорттың өсуін көрсетеді: өңделген сүт және кілегей, май, ірімшік және сүзбе, қоюландырылған сүт.

Қазақстанда өңделген сұйық сүт пен кілегейдің, сондай-ақ ұнтақталған сүттің негізгі экспорттері - Ресей. Ресей Федерациясында өндірілген сүт пен кілегей импортының үлесі 2015 жылы Қазақстанға әкелінген бұл өнімнің 39% -ын құрады [2].

Құрғақ сүтті негізгі жеткізушілер Ресей мен Белоруссия болып табылады, импортталған сүт ұнтағы жалпы көлемінің тиісінше 18% және 16% импортталады.

Бұдан басқа, Қазақстандағы сүт ұнтағының ең ірі импортерлерінің біріне Франция жатады, импорт көлемі - 1042,1 тоннаны құрайды.

2016 жылы ресейлік жеткізілімдердің басым бөлігіне ірімшік жатса, ол - 20,195 тонна болды, бұл 87,7% құрайды.

ЕурАзЭҚ құру кезінде үш ел - Ресей, Қазақстан және Белоруссия арасындағы тауар айналымының артуы байқалды. Оның құрылуы Қазақстанның импорттың құрылымына қатты әсер етті. Сонымен бірге, Ресей сүт өнімдерінің барлық топтарын Қазақстанға жеткізуді арттырды және сүт өнімдерін импорттаушы елдер арасында жетекші орынға ие болды, Ресей сондай-ақ сүт өнімдерін экспорттаудың негізгі елі болып табылады.

Сонымен қатар, сүт пен конденсациясыз кілегей категорияларында осы санаттағы көлемнің 60% Ресейден әкелінеді, ал экспорт - 83%; қоюландырылған сүт пен кілегей - Ресейден импорттың 29% және Ресейге экспорттың 75%; сүт, йогурт және айран - импорттың 86% және экспорттың 59%; сарысу - импорттың 39% және экспорттаудың барлық көлемі; импорттың 26% -ы және экспорттың 75% -ы; ірімшіктер мен сүзбе - импорттың 62% және экспорттың 69%.

Мәселен, 2015-2017 жылдар аралығында конденсирленген сүт пен кілегей өндірісінің 466-дан 499,7 мың тоннаға дейін өсуі байқалды, ал импорт 42-тен 34 мың тоннаға дейін төмендеді, экспорт 20,8-ден 11,9 мың тоннаны құрады. Импорттың үлесі нарықтың сыйымдылығынан 8,7% -дан 6,7% -ға дейін төмендеді.

Кесте 1. Қазақстанда 2015-2017 жылдарға арналған сүт және конденсирленген кілегей нарығының сыйымдылығы, тонна.

	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.
Өндіріс	466 032	466 726	499 709
Экспорт	20 858	7 568	11 976
Импорт	42 171	46 261	34 833
Нарықтың сыйымдылығы	487 344	505 419	522 566
Импорт үлесі (нарықтың сыйымдылығы),%	8,7	9,2	6,7

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Статистика комитеті мен Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау комитетінің деректері [3]

2016 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде конденсирленген сүт пен кілегей өндірісі 9157-ден 9199 тоннаға дейін, ал импорт 59,7-ден 43,9-ға дейін, сондай-ақ экспорт 2144-ден 368 тоннаға дейін азайды. Импорттың үлесі нарықтың сыйымдылығының 89,5% -нан 83,2% -на дейін төмендеді.

2015 жылдан 2017 жылға дейінгі кезеңде сары майдың 15,7-ден 16,6 мың тоннаға дейін өсуі байқалды, ал импорт 10,3-тен 8,9 мың тоннаға дейін төмендеді. Ал экспорт кезеңінде 108-тен 374 тоннаға дейін өсті, ал 2016 жылы экспорт көлемі 3,1 мың тоннаны құрады. Импорттың үлесі нарықтың қуатынан 40% -дан 35,4% -ға дейін төмендеді.

2015 жылдан 2017 жылға дейінгі аралықта сүт, йогурт және айран категорияларында 179-дан 191,6 мың тоннаға дейін сүт өндірісі айтарлықтай өсті, ал импорт 32,9-дан 34,8 мың тоннаға дейін өсті. Сонымен қатар, экспорт 6,3-тен 3,9 мың тоннаға дейін қысқарды. Импорттың үлесі дерлік өзгерген жоқ, атап айтқанда, ол нарықтың сыйымдылығының 16%-дан 15,6%-ға дейін төмендеді.

2015 жылдан 2017 жылға дейін ірімшік пен ірімшіктегі сүт өнімдері 21,9-дан 24,7 мың тоннаға дейін ұлғайса, ал экспорт 703-тен 1670 тоннаға дейін өсті. Сонымен бірге, импорт тиісінше 22,3-тен 20,7 мың тоннаға дейін қысқарды. Импорттың үлесі нарықтың 51% -нан 47,4% -ға дейін төмендеді [4].

СТАТИСТИКАҒА ШОЛУ.

Кез келген мемлекеттің экономикасында тамақ өнеркәсібінің рөлі орасан зор. Қазіргі уақытта біздің елімізде осы салада шамамен 25 мың кәсіпорын жұмыс істейді, қазақстандық өндіріс көлемінде азық-түлік өнеркәсібінің үлесі 10%-дан асады. Сүт өнеркәсібі - оның бір құрамдас бөлігі. Оның құрамына сүт өнімдерін шығаратын кәсіпорындар кіреді. Өндіріс ауқымы мен бірегейлігі тұрғындардың саны, олардың шығармашылық және генетикалық әлеуеті.

Азық-түліктің тағамдық қасиеттерінде – сүт тағамның ең керемет түрі болып табылады. Бұл қоректік заттардың тамаша теңдестірілген құрамы. Сүт өнімдерінің үлесі адамзаттың рационына айтарлықтай үлес қосады, өйткені олардың жылдық тұтынуы тамақ өнімдерінің барлық түрлерінің 16% құрайды. Сүт өнімдерінің маңызды ерекшелігі тез бұзылатын өнімдер болып табылады және тұтынудың жоғары мөлшерімен сипатталатын тауарларға жатады. Бұл олардың өндірісі ауқымды болуы керек және номенклатура тұрақты түрде кеңейе түсетінін білдіреді.

Қазіргі уақытта сүт өндіретін зауыттар мен кең ауқымды өнім өндіретін зауыттар бумаларда, бөтелкелерде және басқа да контейнерлерде, салқындатқыштармен және пастеризатормен, буландырғышпен, сепаратормен, ірімшік өндірушілермен және т.б. құю үшін автоматтандырылған және механикаландырылған желілермен жабдықталған.

Бұл кәсіпорындар тұтынушылар мен шикізаттың болуына байланысты орналасады, сондықтан олар негізінен жоғары урбандалған жерлерде шоғырланған. Сүт өнімдерін орналастырудың келесі маңызды экономикалық факторларын атап өтуге болады:

- сауда орындарына қатысты тиісті шаруашылықтардың орналасуы, сондай-ақ осы жерде қайта өңдеу кәсіпорындарының болуы;
- байланыс желілері мен көлік құралдарының жағдайы;
- дайын өнім мен шикізатқа арналған резервуарлардың болуы;
- бұрыннан қалыптасқан мал, өндірістік ғимараттар мен ауыл шаруашылық мақсаттары үшін құрылымдарда көрсетілген өндіріс әлеуеті;
- экономика тұрғысынан алғанда өндірістің тиімділігі;
- сүт өнеркәсібіндегі аймақаралық қатынастардың тұрақтылығы мен ерекшеліктері;
- өнеркәсіп жеткізетін өндіріс құралдарының қауіпсіздігі [5].

ФАОСТАТ деректері бойынша Қазақстанда сиыр сүті жылына 5 млн. тоннаны құрайды. Шикі сүттің 80%-ы жеке қосалқы шаруашылықтармен (LPH) өндіріледі. Алдын-ала есептеулер бойынша, өндірістің құрылымын, қашықтығы мен сапасын дифференциациялауды ескере отырып, осы көлемнің 1/3 бөлігі өнеркәсіптік өңдеуге жіберіледі. Егер біз жан басына шаққандағы сүт тұтыну туралы айтатын болсақ, Қазақстан Орталық Азия аймағының чемпионы. Қазақстанда Италия мен Франция деңгейінде тұтыну жан басына шаққанда шамамен 265 литр сүт өнімдерін құрайды. Қырғызстанда бұл көрсеткіш 200 литр, Түрікменстан мен Өзбекстанда 140 литр, ал Тәжікстанда кемінде 55 литрді құрайды [6].

Қазіргі уақытта бұл коэффициент 8:2 болып табылады, яғни алынған сүттің 80% -ы жеке сектордың сүті, ал 20% -ы тауар фермаларының сүті. Қазақстанда сүттің негізгі үлесі мал басы бар жеке шаруашылықтарда өндіріледі, ол шикізатты жинау және сапасын бақылауды қиындатады. Сондай-ақ жеткізілім мезгіліне әсер етеді, өйткені қыс мезгілінде 80% үй шаруашылықтарының жеткізілімдері болып табылады. Соңғы мәселені мәжбүрлеп шешу сүт ұнтағы мен концентратталған сүт өнімдерін пайдалану болып табылады.

Ішкі тұтытудағы отандық өндірістің үлесі 65% құрайды, ал қалған 35% -ы импорттық өніммен есепке алынады. Сүт өнімдерінің жекелеген санаттары үшін статистика Қазақстан үшін тіпті төмен көрінеді. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігінің деректері бойынша 2013 жылғы қаңтар-наурызда сары май импорты ішкі тұтынудың 40% -ын, ал ірімшік пен сүзбе импорты - 49,4% құрады.

2017 жылға қарай өндіріс көлемі 499,7 мың тоннаны құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 466,7 мың тоннаға тең. Салыстыру үшін, 2015 жылға арналған көрсеткіш 2016 жылға дейін 6 мың тоннаға артты.

Алдыңғы жылдарда сектор 2015 жылға дейін жылдам өсу қарқынын көрсетті, содан кейін 2015 жылдың дағдарысы 1,3% төмендегенін көрсетті. 2017 жылы кейбір өсім байқалды.

Ұлттық контенттің ең үлкен үлесі сұйық өңделген сүт (92,3%) сегментінде, сондай-ақ йогурт және ашыған сүт пен кілегей (83,6%) тіркелді. Сары майдың төмендегі көрсеткіштері (өз өндірісінің 65%), ірімшік пен сүзбе (55,5%) және қоюландырылған сүт пен кілегей (37,8%). Тек қатты түрдегі сүт сегменті дерлік импортталады (жергілікті өндірістің үлесі тек 1,8% құрайды).

Облыстық тұрғыда 2017 жылға қарай СҚО, Алматы және Қостанай облыстарында сүт және кілегей өндірісі сегментінде. Айта кетейік, өткен жылы Қостанай облысы тек үштігіне кірді.

Сүт және кілегей өндіру бойынша бірінші орында Солтүстік Қазақстан облысы (108 мың тонна). Сегменттің үздіксіз көшбасшылығына қарамастан, аймақтың үлесі өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 109-нан 108 мың тоннаға дейін төмендеді. «Молпродукт» ЖШС, «Молсервис» ЖШС, «Milk Union» ЖШС және «Масло-Дел» ЖШС филиалы сияқты ірі сүт өнеркәсібінің кәсіпорындары жұмыс істейді.

Екінші орында Алматы облысы - 83,6 мың тонна. Облыстың үлесі 97,5-тен 83,6 мың тоннаға дейін төмендеді. Облыстың ірі компанияларының қатарында «ФудМастер» АҚ, «Адал» АҚ, «Raimbek-Agro» ЖШС, «Coppa Italia» ЖШС бар.

Ақмола облысы бірінші орынды иеленді. Өндірістің шамалы өсуінен кейін аймақ Қазақстаннан 15,2% үлесін алып, көрші Қостанай облысын ТОП-3-тен құтқарды.

Үстіңгі үштегі сары май мен жайылымдар өндірісінде Қостанай (3,7 мың тонна) және Солтүстік Қазақстан (1,9 мың тонна) облыстары, ал Алматы үштігін ашты.

Оңтүстік астананың өндіріс көлемі 4,5 мың тоннаны құрады. Аймақта кілегей-сүт саласының компаниялары - «Солнечный» сүт зауыты, балмұздақ өндірушісі - «Icemaster Company - балмұздақ». Алматы облысы ірімшік пен ірімшік өндіруде жетекші орында (6,6 мың тонна және жылына 10,4%).

Екінші орында - ШҚО (4,3 мың тонна, жылына 28,7%). Облыс Қазақстан Республикасының 17,9%-ын иемденді (өткен жылмен салыстырғанда 11%-ға қарсы) және Алматыдан үшінші орыннан (2,7 мың тонна минус 17,6%) шықты. ВКО «Эмиль» ЖШС, «Багратион Ұлан» ЖШС және т.б.

Павлодар облысында йогурт, ашытылған немесе ашытылған кілегей, сүт және басқа да сүт өнімдері, соның ішінде қымыз және шұбат (31,7 мың тонна, 2016 жылға қарай - 1,8%) өндірісі жүргізілуде. Аймақтың Қазақстаннан үлесі 15,5%-дан 16,6% -ға дейін өсті. Аймақта «Сүт» АҚ, «Павлодар-Сүт» ЖШС және «МОЛком-Павлодар» ЖШС сияқты кәсіпорындар жұмыс істейді.

Екінші орында - ОҚО (26,1 мың тонна минус 8,4%). Аймақтық саланың өндірушілерінің арасында, мысалы, «ФудМастер-Шымкент» компаниясы және Балмұздақ өндірушісі.

Алматы облысы бірінші үштігін (22,7 мың тонна, плюс 3,2%) жапты.

Отандық өндірушілердің өнімдері негізінен айран, қаймақ, пастерленген сүт, УГТ өңделген сүт және стерильденген сүт болып табылады. Бірақ, мысалы, ірімшік саласының жағдайы, әдетте, елеулі алаңдаушылық тудырады.

Қазақстандық ірімшіктердің өнімдері украиналық, белорустық және ресейлік әріптестерінің өнімдерімен баға тұрғысынан бәсекеге түсе алмайды, сондықтан отандық компаниялар, соның ішінде салалық көшбасшылар, ірімшік өндірісін қысқартуға мәжбүр.

Сонымен қатар, жергілікті процессорлар отандық өнімдерді кем дегенде 80% қамтамасыз етпесе, елдің азық-түлік қауіпсіздігі қауіп төндіреді.

Сарапшылардың пікірінше, саладағы алаңдаушылықтың негізгі себептерінің бірі шикізаттың жетіспеушілігі болып табылады, ол, өз кезегінде, сүтті жинау қиындықтарына байланысты. Қазіргі уақытта, Сүт өндірушілер одағы мамандарының айтуынша, республикада шамамен 150 тұрақты жұмыс істейтін сүт кәсіпорындары жұмыс істейді, жазда маусымдық зауыттардың арқасында олардың саны 190-ға дейін өседі.

Сүт өндіру маусымдық болып табылады, ал жазда, егер сүт көп болса, кәсіпорындар өздерінің шикізатымен жұмыс істейді, ал суық ауа райының басталуымен және маусымдық жетіспеушілігімен жоғары маусымда жиналған ресурстарды, яғни кептірілген сүтті пайдалану қажет.

Сүт өндірушілер одағы деректері бойынша, бүгінгі күні Қазақстанда жиналған сүттің 85% жеке кәсіпкерлер мен жекеменшік шаруашылықтардан келеді. Кеден одағының басқа елдерінде бұл көрсеткіш әлдеқайда төмен: Ресейде кішігірім фермалардан жеткізілім үлесі 50%-дан сәл асады, ал Кеңес Одағы кезінде жұмыс істейтін жүйе өзгеріссіз қалды, бұл символдық 5%-ды құрайды.

Жеке өндірушілердің сүт өнеркәсібіне шикізат жеткізудегі абсолюттік басымдықтары елеулі қиындықтар тудырады. Жеке трейдер көптеген себептер бойынша, ең алдымен, қаржы, әрдайым теңгерімді диета қамтамасыз ете алмайды, қажетті ветеринарлық талаптарға сәйкес келмейді. Осының бәрі сүт сапасына теріс әсер етеді, сондай-ақ, ол бірнеше ондаған километрді құрайтын елді мекендерде арнаулы ыдыстар, шелектерді пайдаланып жинау керек.

Сарапшылардың пікірінше, сүттің сапасы және одан әрі өңдеуге жарамдылығы сүтті сауып алғаннан бастап, оны салқындатудың басталуы арасындағы ең қысқа мерзімді қамтамасыз ету болып табылады. Өндірістің барлық кезеңдерінде, яғни шикі сүттің сапасын сиырлардың жайылымдарынан бастап жемдерді сақтауға дейін сүтті зауытқа жеткізуге дейінгі аралықтарда бақылау керек.

Барлық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз ету жеке шаруашылықтарға қарағанда орта және ірі ауыл шаруашылық субъектілеріне әлдеқайда жеңіл. Бүгінде Қазақстанда жиналған сүттің жалпы көлемінің тек 35%-ы ғана өнеркәсіптік өндіріске өңдеуге жіберіледі, бұл өте төмен көрсеткіш.

Кішігірім өндіріске көшу сүт өнімдері бағасының деңгейіне әсер етпеді. Ірі фермаларда мал шаруашылығының өнімділігін арттыруға бағытталған бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру оңайырақ.

Белгілі бір қазақстандық сиыр 2200 литр сүт берсе, беларустық сиыр 4700 литр сүт береді екен,

яғни қазақстандық сиырдың өнімділігі екі есе төмен екендігін көрсетеді. Бұл дегеніміз, бірдей сүт өнімділігін алу үшін біз екі есе көп малды асырауымыз керек болады, сәйкесінше, мал шаруашылығына байланысты барлық шығындар да екі еселенеді.

Азық-түліктің құнсыздануы мен жетіспеушілігі - үй жануарларын асыраудың бүгінгі таңдағы тағы бір мәселесіне жатады. Фермерлер жем-шөп өсіруге арналған жерлерді алуға байланысты қиындықтар сүт өнімдері бағасының өсуіне әкеп соқтырады.

Сарапшылардың пікірінше, азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін шешудің тағы бір жолына біздің отандық шаруашылықтардағы сиыр тұқымдары сүт өнімдерін 6000 литрге дейін жеткізу жатады. Ол үшін сүт өндіруші фермерлік шаруашылықтарды жандандыруға қосымша жәрдемді көбейту қажет.

Шетел тәжірибесіне жүгінсек, әсіресе көбіне біз қарастыратын Беларусьта бұл мәселе жемшөп дайындауды ұйымдастыру мәселелері орталықтан шешілетініне байланысты екен.

Орталықтандырылған жүйелік тәсілдемелерді жандандыру және мал шаруашылығын дамыту, соның ішінде шаруа қожалықтарын шоғырландыру «Агробизнес-2020» бағдарламасының басты бағыттарының бірі болып табылады.

Осы бағдарламада қажетті үй-жайлармен жабдықталған сүт қабылдаушы станциялар желісін құру қарастырылған, онда әрбір үй шаруашысы келесі өңдеу зауыттарына тасымалдау үшін сүтті ала алады. Бұл мәселеге барынша назар аударылады және қаржыландыру мәселесі шешілуде.

Сонымен қатар ветеринариялық қауіпсіздік жүйесін жоспарлау, ветеринарлық зертханаларды құру, жануарларды идентификациялау, жайылымдарды суару мәселелеріне көп көңіл бөлінген. Бағдарламаны іске асырудың 2013-2020 жылдарға арналған жалпы сомасы 3 122,2 млрд. теңгені құрайды.

Бағдарламаны іске асыру нәтижелері бойынша ауыл шаруашылығы өндірісінің табиғи көлемін 1,5 есе ұлғайту, ауылшаруашылық өнімдерін сатудан экспорттық түсімдерді 20% -ға арттыру және негізгі азық-түлік өнімдеріне ішкі нарықтың 80% деңгейінде азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз ету жоспарлануда [7].

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІ.

«ФудМастер» компаниясы 1995 жылы құрылды және үш фабрикадан, 16 сауда филиалы және екі сүт фермасынан тұрады. «ФудМастер» қазақстандық нарықта сүт өнімдерін өндіруде көшбасшы болып табылады және біздің республикамыздың аумағында көптеген сүт өнімдерін өндірумен және сатумен айналысып келеді.

«ФудМастер» компаниясының Алматы және Павлодар облыстарында орналасқан екі ірі тауарлық және сүт фермалары бар. Бұл кәсіпорын инвестициялар алу арқасында, қазіргі уақытта мал шаруашылығын дамытатын қазіргі заманғы екі сүт кешенін ұйымдастырды. Междуреченск селосында бір сиырдың орташа сүт өнімі жылына 6,5 мың литр құрайды, бұл орташа республикалық көрсеткіштен 3 есе жоғары екенін атап өтуге болады [8].

«Агропродукт» компаниясы жоғары сапалы және арзан сүт өнімдерін өндіруді ұйымдастыру мақсатында 1996 жылы қаңтарда құрылды.

Қазіргі уақытта компанияның холдингі құрамына төрт сүт зауыты, балмұздақ зауыты, «AP Mil-land» ЖШС, «Coppa Italia» ЖШС, «A-Trade» ЖШС, филиал және дилерлік желісі кіреді.

«Солнечный сүт зауыты» ЖШС 1998 жылы құрылды, өндірістің алғашқы өнімдері сырға арналған ірімшік болды, соның арқасында тұтынушылар зауытты біледі. Компанияның өндірістегі жетістіктерінің қатарына өндірілетін өнімнің жоғары сапасына басты назар аударғанын жатқызуға болады.

Қазіргі уақытта «Солнечный сүт зауыты» ЖШС 200-ден астам сүт өнімдерін шығарады. Заманауи талаптарға сәйкес кәсіпорын ұжымы жаңа технологияларды игерді, Ресейде, ТМД елдерінде және жақын және алыс шетелде мамандардың біліктілігін арттырды. Өнім ассортименті: ұзақ сақтауға арналған сүт, стерилизацияланған сүт, кілегей, май, ірімшік, айран, сүзбе, қаймақ, сүзбе, сыр шырыны [9].

«Столичный сүт зауыты» ЖШС Астана қаласында орналасқан. Зауыттың ұтымды географиялық орналасуы, жаздық шикізаттың мол болуы мен кең ауқымды пайдалану мүмкіндіктері зауыттың өнімді

сату географиясын кеңейтуіне мүмкіндік берді. 2008 жылы зауытты қайта жаңғырту жұмыстарын және сүзбе өнімдерін өндіруде мамандандыруды жүзеге асырды.

Бұл заманауи еуропалық құрал-жабдықтармен жабдықтау, қазіргі заманғы тұтынушылық преференциялар мен халықаралық сапа стандарттарына жауап беретін, өте дәмді және жоғары сапалы өнім шығаруға мүмкіндік берді [10].

«Агропродукт Азия» ЖШС Қазақстандағы зауыттардың өнімдерін сатуға арналған. Өнімдерді сатуға әртүрлі қызметтер кіреді: филиал, дилер және тарату желісі ұйымдастырылған. «Агропродукт Азия» ЖШС - бұл көтерме сауда клиенттермен, бөлшек сауда желілерімен, супермаркеттермен, бөлшек сауда орындарымен ынтымақтастық жасайтын Алматыдағы жеке сауда желісі бар жалғыз компания болып табылады. Арнайы жабдықталған автопарктері кез-келген уақытта клиентке жеткізуге мүмкіндік береді. Дистрибьюторлық жүйенің арқасында компания Қазақстан аумағының маңызды бөлігін тұтынушыларды жоғары сапалы, қауіпсіз және пайдалы өнімдермен қамтамасыз етеді. Қалған қалаларды өз филиалдарын ашқанға дейін дилерлер арқылы қамтамасыз етеді. Компанияның саясаты - әрбір клиентке өзінің қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, жеке қызмет көрсету жолдарын жан-жақты пайдаланады [11].

«Адал» Агро Индустриалды Компаниясының тарихы 1999 жылдың қаңтарында басталды және бірнеше жылдан бері шағын фермадан толық өндіріс циклімен қамтамасыз етіп еліміздің оңтүстігінде ірі сүт өндірушіге дейін өсті.

Компания жылына 35 000 тоннадан астам жем шығарып келеді, оның жері 5,5 мың гектарды құрайды, оның 3 мың гектары тек егістік жерлерге бөлінеді.

Компанияда 2,5 мыңнан астам асыл тұқымды сиырларды иемденеді. Компания екі тұқымды өсіру үшін асыл тұқымды шаруашылық мәртебесіне ие – Алатау (Швиз) және қара-ақ (Гольштейн). Бұл тұқымдар сүт өнімдері бойынша әлемдік көшбасшы деп танылды. Фермадағы әрбір сиыр жылына 5,5 мың литр сүт өндіреді.

Компания пастерленген және UHT сүті, кілегей, айран, ряженка, йогурт, ірімшік, қаймақ және сары май жасайды. Зауыт күніне 100 тоннадан астам сүтті өңдеуге мүмкіндік беретін заманауи еуропалық жабдықты орнатқан [12].

«JLC Group» – өндіруші кәсіпорындардың, көтерме және бөлшектік сауда кәсіпорындарын біріктіретін және қызметтерді көрсететін трансұлттық концерн. «JLC» компаниялар тобының кәсіпорындары Молдова Республикасында, Украинада, Қазақстан Республикасында, Германия Федеративтік Республикасында және Румынияда орналасқан.

«JLC Sut» ЖШС – Талдықорған сүт зауытын сатып алу және Қазақстанда сүт өнімдерін өндіру мақсатында 2009 жылы құрылған. Компания JLC компаниялар тобына кіреді. 2010 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі кезеңде компания Талдықорған сүт зауытын қайта құру жоспарын жүзеге асырды және 2014 жылдың тамызынан бастап сүт өнімдерінің кең көлемдегі ассортименттерін сатумен айналысып келеді. Жалпы, аталған компанияда тұтынушылар сұранысын қанағаттандыру мақсатында 50-ге жуық сүт өнімдерін өндіруді іске қосу жоспарланып отыр [13].

Сары май, ірімшік және сүт өнімдерінің саны салыстырмалы түрде тұрақты. Дегенмен, қазіргі уақытта нарықта үлкен формаларды құру үрдісі байқалады. Ірі фирмалар кішігірім фабрикалар сатып алады, осылайша сатылым аумағын кеңейтеді және өндірістік қуаттылықты арттырады. Сонымен қатар, өнім сапасын жақсартуға және өндірушінің беделін ұстап тұруға мүмкіндік беретін заманауи жабдықты сатып алу негізінен ірі кәсіпорындар қаржыландырады.

Сүт өнеркәсібі кәсіпорындары бірқатар қиындықтарға тап болады. Ең бастысы – шикі сүтті өндіру. Өткен жылдарда сүт өнімділігі үнемі төмендеп келді. Бұл қайта өңдеу кәсіпорындарында шикізат тапшылығына тап болды, бұл өз кезегінде бағаның өсуіне алып келді. Сонымен қатар, қазақстандық өндірушілердің шикі сүтінің сапасы қанағаттанарлықсыз дәрежеде. Бұл жоғары сапалы өнім өндіруде қосымша қиындықтар тудырады. Кәсіпорындар құрғақ және жасанды қоспаларды қолдануға мәжбүр болады, сүт өнімдерін өндіретін өндірістің шығындары ұлғайып және тауарлардың құнының төмендеуіне әкеледі.

Қазіргі уақытта біздің еліміздегі сүт нарығы елеулі қиындықтарға тап болып отыр. Республикада

оны дамытудың бірыңғай стратегиясы болмағандықтан осындай жағдайға душар болып отыр, сонымен қатар бұл саланы мемлекет тарапынан қолдаудың нақты жүйесі болмай отыр.

Қазіргі уақытта Қазақстанның сүт өнеркәсібі өндірушілері өз компаниясының проблемаларын шешуге тырысып бағуда. Нәтижесінде біздің еліміздегі сүт өнеркәсібінің дамуы айтарлықтай баяулады. Сүт өндірушілерді біріктіретін кәсіподақтар, өкінішке орай, саланы қорғаудың бірыңғай стратегиясын әзірлей алмады.

Әр қауымдастық, саланың әрбір қатысушылары өз ұсыныстарымен және талаптарымен ерекшеленеді және олар бір-бірімен жиі қайшы келеді. Мемлекет, сөйтіп, сүт өнеркәсібінде кездесетін мәселелерді шешудің өз көзқарасын ұсынады, бұл шенеуніктер үшін ыңғайлы. Алайда, нарық көбінесе онымен келісе алмайды. Мемлекет қазірдің өзінде алдағы 30-50 жылға айқын бизнес-жоспар жасауы керек.

Қазақстанның сүт өнеркәсібі баяу дамуда. Сүт процессорлары мен сүт өндірушілер көбінесе бір-біріне қарсылық көрсетеді, ал әлемдік тәжірибе осы екі саланың - сүт өндіру және өңдеу - жүйенің бір бөлігі болып табылады деп болжайды. Өндірістің өсуі оны қайта өңдеуді қажет ететіндіктен, біз тек сүттің өндірісін қолдайтын болсақ, саланы саланы алмаймыз. Сол сияқты, өңдеуші өнеркәсіптің дамуы шикізат тапшылығына әкеледі. Тек импорттаушылар осы тапшылықтың орнын тез арада толтыра алады.

Біздің еліміздегі сүт өнеркәсібі саласының дамуына кедергі келтіретін жоғарыда аталған негізгі мәселелерге мыналарды қосу қажет:

- еліміздегі сүт өнімдерінің маусымдық деңгейі;
- сүт қабылдау пункттерінің жетіспеушілігі, шаруашылықтарда тоназытқыш қондырғылардың жетіспеушілігі;
- өткен ғасырдың 70-80 жылдарында енгізілген негізгі құралдардың моральдық және табиғи тозуға ұшырауы.

Жоғарыда аталған мәселелердің көпшілігін мемлекеттік деңгейде шешу қажет. Олар кәсіпорындардың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Бұл сүт өнеркәсібінің көптеген мәселелерін шешудің бірден-бір жолы.

Біздің еліміз ірі импортер болып табылады, бірақ оны әлемдік нарықтағы негізгі ойыншы деп атауға болмайды. Қазақстан әлемнің негізгі қауымдастықтарында нақты көрсетілмеген. Бұл саланы дамытуға теріс әсер етеді. Біздің еліміздің нарығы жаһандық проблемаларды талқылауға қатыспайды. Ол сүт өнеркәсібі секілді саланың әлемдік даму үрдістерін енгізе алмай келеді. Ол сондай-ақ әлемдегі ірі қауымдастықты пайдаланатын нұсқаулықтарды, инновациялық және ғылыми әзірлемелерді қолданбайды. Сүт комбинаты мен оның өндірушілері де, соңғы пайдаланушылары да осыдан зардап шегеді.

Қазіргі уақытта елімізде осы саланың тауарларын өндірушілердің саны аз. Дегенмен, Қазақстанның көптеген өңірлерінде тек кейбір сүт өнімдері ғана сатылады. Сарапшылардың пікірінше, біздің еліміздің нарығында «Агропродукт» АҚ, «Космис» АҚ, «Raimbek Agro» ЖШС, «Адал» ЖШС, «Восток Молоко» АҚ, «Фудмастер» АҚ сияқты кәсіпорындар белсенділік танытып келеді. Олар республикалық өндірістің 70%-ын құрайды.

Қазақстанда қазіргі таңда азық-түлік сүт өнеркәсібі салыстырмалы түрде жоғары бәсекелестікпен сипатталады. Бірақ көптеген өнімдердің сақтау мерзімі қысқа екенін ескеру керек. Сонымен қатар, олар арнайы сақтау шарттарын талап етеді. Сөйте тұра жергілікті және аймақтық нарықтағы бәсекелестіктің деңгейі әлдеқайда төмен. Нәтижесінде белгілі бір өңірлерде жергілікті өндірушілер немесе салалық жетекшілер жалпы сүт өнімдерінің нарығындағы 30-дан 70% -ға дейінгі үлеске ие болып отыр. Қалған үлесті басқа жергілікті фирмалар немесе көрші аймақтардың фирмалары иеленіп отыр.

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта отандық өнімдерді сатуға кедергі келтіретін мынадай негізгі проблемалар айқындалды.

1. Қосылған құн сомасын (ҚҚС) азайту («Алғашқы ҚҚС»).

Сатып алу орталықтарының құрылуына және шаруа қожалықтарынан шикізат жеткізу көлемінің артуына айтарлықтай серпінді «Бірінші ҚҚС» деп атайды.

Қазіргі уақытта арнаулы салық режимінде бюджетпен есеп айырысуды жүзеге асыратын үй шаруашылықтары қосылған құн салығы бойынша тіркеуден босату құқығын пайдаланады.

Ауыл шаруашылық өнімдерін сатқан кезде шаруа (фермер) шаруа қожалықтары «ҚҚС-сыз» белгісімен шот-фактураларды пайдаланады. Нәтижесінде шаруа (фермер) және халықтан (ҚҚ) шикізат сатып алатын ауыл шаруашылық өнімдерін өндейтін заңды тұлғалар ҚҚС-ын шегеруге негізі жоқ, бұл ҚҚС толық төлеу міндеттемесіне әкеледі. Нәтижесінде, бұл заңды тұлғалар «Азық-түлік өнімдерін жеткізушілерге», «АҚ» немесе басқа да ҚҚС төлеушілер түрінде шикізат жеткізушілерін іздеуге мәжбүр болады, бұл әлеуметтік маңызды азық-түлік тауарларының (сүт, нан, ұн, көкөністер) бағасының өсуіне әсер етеді.

Бұл кәсіпорындарға жеткізілетін шикізат ресурстарының құнын едәуір арттырады, оларды бәсекеге қабілетсіз етеді және жалпы шикізатты жинау, сақтау және тасымалдау бойынша делдалдық қызметтер нарығының дамуына кедергі келтіреді.

Бұл мәселені шешу үшін сатып алу пункттері (қызмет көрсету және сатып алу пункттері) ҚҚС есебін жүргізу және ҚҚС есептелген соманың 100% төмендеуі туралы мәселені қарастырған жөн. Салық салу объектісі -- отандық өнімдерді сату айналымы болады. Балама ретінде тұтастай алғанда салаға ҚҚС ставкасын төмендету ұсынылады.

Бұл мәселені шешу Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің және Қазақстан Республикасы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінің құзыретіне жатады.

1. Буып-түю және орауды қамтамасыз ету.

Азық-түлік және өңдеу өнеркәсібінің өндіріс құнының құрылымында өнімге байланысты қаптама материалдарының құны шамамен 10-30% -ды құрайды.

Қазіргі уақытта қаптама материалдарының импорты әлі де жоғары. Сонымен қатар, олардың импорттық бағасы өсуде, бұл өнімнің құнына және оның бәсекеге қабілетті болу бағасына әсер етеді.

Осыған орай, қаптамалар мен қосалқы материалдарды өндіруге немесе қолданыстағы нысандардың әлеуетін арттыруға арналған жаңа зауыттар салу мәселесін қарау ұсынылады.

Бұл мәселені шешу Индустрия және инфрақұрылымды дамыту министрлігінің жауапкершілігі болып табылады.

2. Контрафактілі өнімдермен күрес.

Контрафактілі өнімдердің көлемін азайту үшін (негізінен импортталған), сынақ зертханаларын салу және жаңғырту, контрафактілі сүт өнімдерін анықтауға қажетті сынау әдістерінің стандарттарын әзірлеу қажет.

Сонымен бірге, мемлекеттік бақылауды күшейту мақсатында үкіметтік емес ұйымдарды қаржыландыруға мемлекеттік тапсырысты орналастыру жалған және экологиялық қауіпсіз тамақ өнімдерінің техникалық регламенттерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мәселені шешу Қазақстан Республикасы Инфрақұрылымды дамыту индустриясы Министрлігінің жауапкершілігі болып табылады [14].

НАРЫҚТЫ ЖАСЫРЫН ДЕМПИНГТЕН ҚОРҒАУ.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының қолданыстағы демпингке қарсы заңнамасы іс жүзінде жұмыс істемейді. Қорғаныс, демпингке қарсы және өтемақы шараларын тергеу нәтижесінде ғана қолдануға болады, оның рәсімдері өте күрделі, ұзақ уақытқа созылады және ұлттық экономикаға елеулі зиян келтірілсе ғана қолданылады.

Сонымен бірге отандық кәсіпкерлер демпингке қарсы рәсімдерді бастау үшін қажетті құжаттарды дайындау рәсімін білмейді, бұл қажетті шараларды жүзеге асыруды баяулатуға алып әкеледі.

Сондықтан біз мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты мемлекеттік органдарда, сондай-ақ Қазақстанда және шет елдерде мемлекеттік органдардың кәсіпкерлерінің құқықтары мен мүдделерін қорғаушы ретінде әрекет ететін қоғамдық бірлестіктер мен бизнес қауымдастықтар арасында орналастыруды ұсынамыз.

Бұл мәселені шешу Индустрия және инфрақұрылымды дамыту министрлігінің жауапкершілігі болып табылады.

5. Отандық өнімдерді сатуды ұлғайтуға жәрдемдесу.

Отандық өнімдерді сату көлемінің артуы:

1) сауда-логистикалық орталықтар, коммуналдық қызметтер нарығын дамыту. Сонымен бірге коммуналдық нарықтардың тиімділігі мен олардың мәртебесін көтеру үшін олардың мақсаттарын, мақсаттарын және жұмыс критерийлерін анықтайтын коммуналдық нарық тұжырымдамасын қабылдау қажет [15].

Бұл мәселені шешу Қазақстан Республикасы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінің, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдардың құзыретіне жатады.

2) мемлекеттік сатып алу туралы заңнамаға жеткізушілерге отандық өнімдерді сатып алу бойынша міндеттемелерді ұзарту, сондай-ақ «Мектеп сүті мен бала тамағы» бағдарламаларын жүзеге асыру бастамасы бойынша өзгерістер енгізу туралы жергілікті мазмұнның үлесін арттыру.

Сондай-ақ, мемлекеттік мекемелердің қызметкерлеріне азық-түлік өнімдерін сатып алу үшін отандық азық-түлік өнімдерін сатып алуға мемлекеттік холдингтердің, сондай-ақ ұлттық холдингтік компаниялардың және олардың еншілес компанияларының сатып алу туралы үлгі ережелері бойынша азық-түлік өнімдерін ұйымдастыратын міндеттерді қоса алғанда, мемлекеттік мүлік туралы заңнамаға түзетулер енгізу орынды деп санаймыз.

Бұл мәселені шешу Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің жауапкершілігі болып табылады.

3) Отандық өнімдердің артықшылықтарын көрсететін теледидар бағдарламаларын жасау арқылы отандық өнімді ілгерілету. Елдің негізгі телеарналарында таратылатын осындай хабарлар тауарлардың қасиеттері туралы тұтынушылардың пікірін қалыптастырудың қуатты құралы болып табылады.

Осындай насихаттау саясатын тиімді жүзеге асыру отандық тауарларға сенім деңгейін едәуір арттырады және сұраныс пен тұтынуға оң әсер етеді.

Бұл мәселені шешу Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің жауапкершілігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. //«Егемен Қазақстан», 15 желтоқсан 2012 жыл.

2 *Фадеев А. А.* Анализ современного состояния производства и переработки молочной продукции в Республике Казахстан и пути дальнейшего его развития // Актуальные проблемы экономики. – 2012.

3 Қазақстан Республикасының Статистика комитеті мен Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау комитетінің деректері.

4 *Молочный сектор.* Основные аспекты исследования четырех секторов животноводства в Казахстане // Инвестиционный центр ФАО.

5 *Переработка молока и производство сыра.* Отчет по маркетинговому исследованию в отрасли по коду ОКЭД 51 [Электрон. ресурс] // Business Media Group. – 2016. – URL: <https://www.damu.kz/>

6 По данным продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO). Источник: <https://www.eg-online.ru>

7 Переработка молока и производство сыра в Республике Казахстан. Подготовлен в рамках проведения маркетинговых исследований в приоритетных секторах Единой программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2020».

8 Устав анализируемого предприятия АО «Компания ФудМастер».

9 Устав анализируемого предприятия ТОО «Молочный завод Солнечный».

10 Устав анализируемого предприятия ТОО «Молочный завод Столичный».

11 Устав анализируемого предприятия ТОО «Агропродукт-Азия».

12 Устав анализируемого предприятия АО «Агропромышленная компания «Адал».

13 Устав анализируемого предприятия ТОО «JLC-Сут».

14 Коржов А. И. Стратегические приоритеты инновационного аграрного сектора экономики Казахстана в условиях интеграции на пространстве СНГ. - Москва, 2014. - 379 с.

15 Жельдибаев А., Бельибаев Ж., Курмангалиев С. Обеспечение продовольственной безопасности и направления развития пищевой промышленности Казахстана // Транзитная экономика.- 2013.- No4.- С. 130-136

REFERENCES

1 Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. //«Егемен Қазақстан», 15 желтоқсан 2012 жыл.

2 Fadeev A. A. Analiz sovremennogo sostojaniya proizvodstva i pererabotki moločnoj produkcii v Respublike Kazahstan i puti dal'nejšego ego razvitija // Aktual'nye problemy èkonomiki. – 2012.

3 Қазақстан Республикасының Статистика комитеті мен Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау комитетінің деректері.

4 Молоčnýj sektor. Osnovnye aspekty issledovanija četyreh sektorov životnovodstva v Kazahstane // Investicionnyj centr FAO.

5 Pererabotka moloka i proizvodstvo syra. Otčet po marketingovomu issledovaniju v otrasli po kodu OKÈD 51 [Èlektron. resurs] // Business Media Group. – 2016. – URL: <https://www.damu.kz/>

6 Po dannym prodovol'stvennoj i sel'skohozjajstvennoj organizacii OON (FAO). Istočnik: <https://www.eg-online.ru>

7 Pererabotka moloka i proizvodstvo syra v Respublike Kazahstan. Podgotovlen v ramkah provedenija marketingovyh issledovanij v prioritetnyh sektorah Edinoj programmy podderžki i razvitija biznesa «Dorožnaja karta biznesa-2020».

8 Ustav analiziruemogo predpriyatija AO «Kompanija FudMaster».

9 Ustav analiziruemogo predpriyatija TOO «Moločnýj zavod Solnečnýj».

10 Ustav analiziruemogo predpriyatija TOO «Moločnýj zavod Stoličnýj».

11 Ustav analiziruemogo predpriyatija TOO «Agroprodukt-Azija».

12 Ustav analiziruemogo predpriyatija AO «Agropromyšlennaja kompanija «Adal».

13 Ustav analiziruemogo predpriyatija TOO «JLC-Cut».

14 Koržov A. I. Strategičeskie prioritety innovacionnogo agrarnogo sektora èkonomiki Kazahstana v uslovijah integracii na prostranstve SNG. - Moskva, 2014. - 379 s.

15 Žel'dibaev A., Bel'ibaev Ž., Kurmangaliev S. Obespečenie prodovol'stvennoj bezopasnosti i napravlenija razvitija piševoj promyšlennosti Kazahstana // Tranzitnaja èkonomika.- 2013.- No4.- S. 130-136

Резюме

В статье рассмотрены современное состояние, проблемы и перспективы развития молочной промышленности Казахстана.

Summary

The article considers the current state, problems and prospects for the development of the dairy industry in Kazakhstan.